

Gompen

—
Lene Berg

Gompen

**og andre beretninger om
overvåking i Norge
1948–89**

—

Lene Berg

Tekster av:
Nils Petter Gleditsch
Tormod Bakke
Wenche Mühleisen

URO/KORO

4/2014

Gompen og andre beretninger om overvåking i

Norge 1948–89

Lene Berg

Produsent URO: Bo Krister Wallström

Prosjektleder URO: Alette Schei Rørvik

Redaktør: Line Ulekleiv

Foto: Alette Schei Rørvik

Tegninger: Esther Maria Bjørneboe

Design: Ulf Carlsson

Repro: John Nelander

Offsettrykk: Litografia

Silketrykk: Nereim

www.koro.no

Gompen og andre beretninger om overvåking i Norge 1948–89 er en film fra en høring om overvåking av meningsavvikere under den kalde krigen, produsert av Studio Fjordholm AS i samarbeid med URO/KORO. Den bygger på dokumentarisk materiale, men er iscenesatt for fler-kamera: en collage av utvalgte nedslag fra norsk etterkrigstid. Både autentiske personer og skuespillere medvirker.

Produsert med støtte fra

URO/KORO ved Bo Krister Wallström,

Stiftelsen Fritt Ord, Akershus Kunstsenter

og Atelier Nord.

Manus og regi: Lene Berg

I redaksjonen: Helga Fjordholm og

Ingebjørg Torgersen.

Medvirkende i filmen:

Panel – Thomas Bye, Wencke Mühleisen

og Pia Maria Roll.

Vitner – Catherine Esdaile, Jan Gunnar Røise

som Tor fra Televerket, Einar Lunde, Finn Sjøe,

Ronald Bye, Tormod Bakke, Jan Hårstad som

Christian Christensen, Svein Tindberg som

Magnus Hole Jacobsen, Bertolt Brecht,

Robert E. Stripling, Vera Wiger, Einar Gerhardsen,

Petter Width Kristiansen som Arne Hjelm Nilsen,

Monica Winther som Kristin Ludvigsen,

Tor Erik Bøe, Mona Albertine Vråskar, Dag Solstad,

Iver Frigaard, Runa Carlsen samt

Esther Maria Bjørneboe, Trond Arne Vangen,

Nils Nordberg, Matilda Höög og

Johan Petter Andresen.

Takk for samtaler og innspill:

Hans Bendiksbj, Inger Bjørnhaug, Torborg Bækholt,

Bengt Calmeyer, Are Carlsen, Geir Hovland,

Ivar Johansen, Helene Strand Johansen,

Knut Kjeldstadli, Aud Korbøl, Tove Lie, Ketil Lund,

Ivar Nygaard, Jon Rognlien, Berit Rusten,

Erling Sørli, Bente Thoresen, Liv Norunn

Ulriksen, Kjell Vesje og Rolf Undset Aakervik.

The texts in English:

<http://www.koro.no/en/gompen/>

Forord

Gompen og andre beretninger om overvåking i Norge 1948–89 kanaliserer gufset fra den kalde krigen overvåking inn i vår tid, i form av en iscenesatt og filmet høring. Overvåking er fortsatt en høyst aktuell problematikk. Den trekker inn i samfunnstrukturen på en subtil måte; med registrering av digitale fingeravtrykk og lovendringer som følge av terrorfrykt. Terroradvarselen som berørte hele Norge sommeren 2014 har pustet nytt liv i debatten om samfunnstrygghet kontra personvern. Norges befolkning viser i undersøkelser at de setter privatlivets fred høyere enn nye overvåkingstiltak som kan forhindre terror. Samtidig har vestlige overvåkingstjenester fått stadig større fullmakter, og det er sannsynlig at flere individer overvåkes i dag, enn under den kalde krigen. Til tross for at Lund-kommisjonen avdekket ulovlig overvåking av venstresiden i Norge, inkludert fredsbevegelsene, har det vist seg at folkelige og globale antikrigsorganisasjoner har vært overvåket også i nyere tid.

Denne publikasjonen er å betrakte som en forlengelse av Lene Bergs komplekse filmprosjekt ved samme tittel. Nils Petter Gleditsch, Tormod Bakke og Wencke Mühleisen belyser i sine respektive tekster flere dilemmaer ved overvåkingen vi opplever i dag. Gleditsch forteller om møtet med «mappa si» og foreslår forbedring av eksisterende lovverk. Bakke støtter det omstridte Datalagringsdirektivet, til tross for egne smertelige erfaringer med overvåking. Mühleisen tematiserer annerledeshet og mangelen på alternative visjoner i offentligheten. Frykten for det fremmede, og tryggheten i det normale, kan se ut til å legge seg over oss som et tåkedekke.

Etterkrigstidens Norge fremstår i Bergs film mer sammensatt enn det overleverte homogene idealbildet. Overvåkingen som pågikk speilet en ideologi med klare antagonister; den korrekte linjen og meningsavvikerne. Berg har valgt året 1948 som utgangspunkt, da holdt Einar Gerhardsen sin tale på Kråkerøy utenfor Fredrikstad, hvor han for første gang offentlig manet til kamp mot norske kommunister. Avgrensingen til 1989 er symbolsk; da falt Berlin-muren. Den

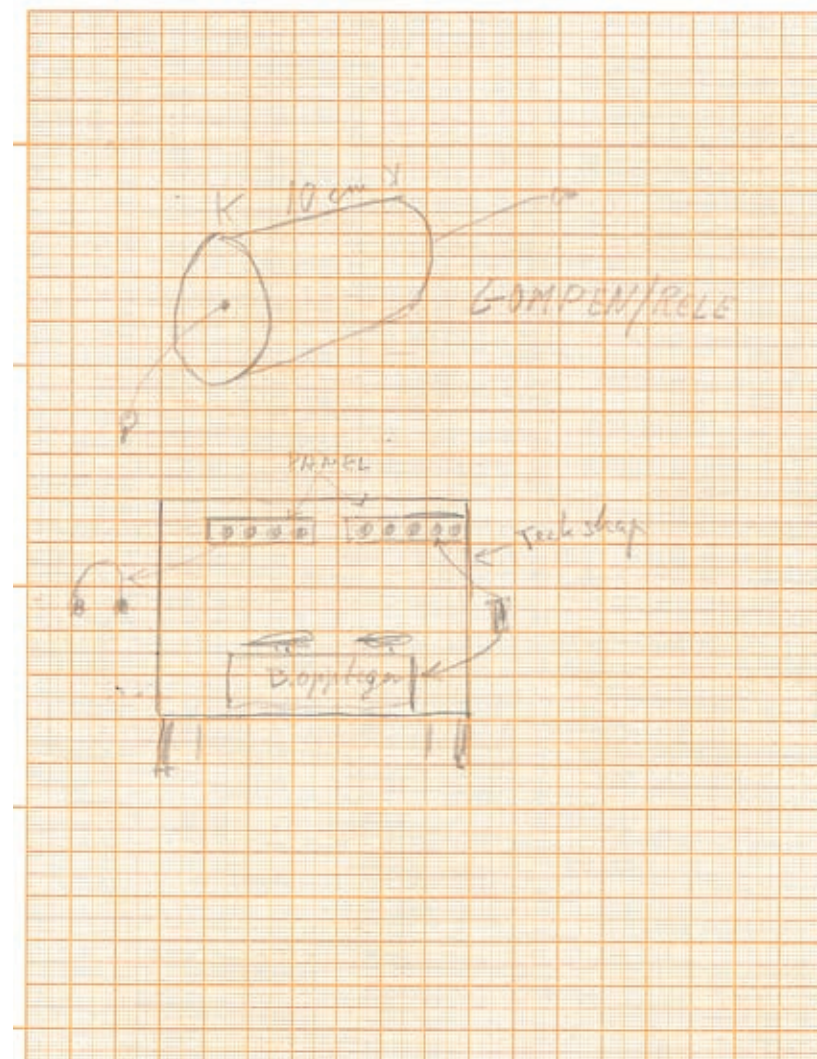
kalde krigen varte nok i praksis lenger, ikke minst innen de hemmelige tjenestene.

Bergs har aktivt benyttet seg av muntlige, litterære og visuelle kilder, samlet gjennom en omfattende research. Historier om overvåking formidles av virkelige personer, fra en vitnebok. Hver enkelt av vitnene forteller om de ofte absurde sidene ved overvåkingen: klikk på telefonlinjen, åpnete brev og mappeføring. Også de mer systematisk destruktive følgene risses opp. Aktørene består både av de overvåkede og overvåkerne; i denne miksen inngår blant annet tidligere redaktør for Klassekampen Finn Sjøe, Iver Frigaard fra den tidligere antiterror- og subversjonsseksjonen i Overvåkingstjenesten (POT) og forfatter Dag Solstad.

Filmen benytter seg samtidig av en rekke fiktive grep, med skuespillere og dramatiserte opptrinn som tøyser det allerede flerstemmige narrativet. Flere av skuespillerne fremfører historiene til folk som enten er døde, ikke ville eller kunne delta i høringen selv. Den resulterende formen lar seg vanskelig plassere – en miks av historiske fakta og fiksjon. Formmessig blander *Gompen*... ulike kodete uttrykk og sjangere; tv-produksjon, film og teaterforestilling, humor, kunstnerisk eksperimentering og kritisk kommentar.

Og hva er egentlig «Gompen»? I følge Ronald Bye var «Gompen» kallenavnet på en sentral del av den hjemmesnekrede avlyttingssentralen i daværende Folkets Hus. Avlyttingen av møterom og saler var et resultat av et strengt tatt ulovlig samarbeid mellom Arbeiderpartiet, LO og de hemmelige tjenestene i Norge under den kalde krigen. Gjennom blant annet Ronald Byes vitnemål, peker Lene Bergs *Gompen*... på et av de viktige problemene med overvåking: Den vil alltid kunne brukes i andre hensikter enn rikets sikkerhet av de som sitter ved makten.

Line Ulekleiv (redaktør) og Bo Krister Wallström (URO)

Gompen med tilhørende avlyttningsutstyr tegnet av Ronald Bye, Oslo 2014.

– Jeg spurte tekniker'n som installerte overvåkingsutstyret i 9. etasje på Folkets Hus, hva dette var for noe. Han sa først at det var et relé, men, sa han, «vi kaller'n for Gompen». Og Gompen, den lå innlåst i den store Jølisafen hver natt, og den var nødvendig for å kunne ta opp på bånd det jeg satt og hørte på i høretelefonene. Det var installert mikrofoner i mange rom og saler på Folkets Hus og når jeg hørte noe som jeg syntes skulle tas opp, koblet jeg inn Gompen. Ronald Bye

Alle bildene er fra opptakene av *Compen*, 25. april 2014, Sal G.

Nils Petter Gleditsch:

Overvåking under kontroll

Vi kan ikke klare oss uten overvåking, og også politiske aktører må regne med å bli holdt under oppsikt når de tar til orde for bruk av ekstreme midler. Men vi må holde kontroll med overvåkingen. Dette er en beretning om hva jeg fikk se av opplysninger om meg selv som hadde ligget i overvåkernes arkiver, og om hvilke refleksjoner jeg etter hvert har gjort meg om hvordan den som utsettes for registrering og overvåking kan få styrket sitt rettsvern.

«Det personlige ble politisk» het det i en oppsummering av den nye kvinnebevegelsen i 1970-årene.¹ Slik også for meg. Jeg hadde interessert meg for sikkerhetspolitikk og etterretning, men ikke egentlig for politisk og annen overvåking. Jeg tenkte – kanskje litt naivt – at den som ikke driver fordekt virksomhet av noe slag, heller ikke har så mye å tape på å bli overvåket litt. Når det gjelder overvåkingskameraer på offentlige steder, er det fortsatt min grunnholdning.

«Mappa mi»

Da Innsynsloven av 1999 ga folk anledning til å søke om tilgang til «mappa si», kunne jeg imidlertid ikke dy meg. Jeg hadde vært politisk aktiv siden tenårene og hatt tillitsverv nesten fra starten. Jeg hadde deltatt i mange aksjoner, noen av dem ulovlige. I april 1961 ble jeg bøtelagt for sivil ulydighet i London sammen med Bertrand Russell (og vel

1. Jeg har lånt slagordet fra et nummer av *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 4/99.

800 andre) etter en ulovlig sitdown-protest mot atomvåpen, organisert av Committee of 100. Noe senere samme år deltok jeg på en fredsmarsj fra London til Moskva og ble nektet adgang til Frankrike og utvist fra Øst-Tyskland.² I 1962 organiserte jeg på vegne av Sosialistisk Studentlag en ulovlig sitdown utenfor den amerikanske ambassaden i Oslo i protest mot gjenopptakelsen av de amerikanske atomprøvene.³ I 1964 organiserte jeg sammen med noen venner en demonstrasjon til støtte for sovjetiske militærnektete under statsminister Khrusjtsjovs besøk i Norge.⁴ I 1979 publiserte jeg sammen med Owen Wilkes en rapport om amerikansk-finansiert elektronisk etterretning i Norge. Den påførte oss en betinget dom og en bot for å ha overtrådt straffelovens paragrafer om rikets sikkerhet.⁵ Noe av dette måtte ha vel satt sine spor i arkivene?

I likhet med mange andre ble jeg litt skuffet over hvor lite av min samfunnskritiske virksomhet som var registrert. Men 30. oktober 2001 fikk jeg iallfall tilsendt 22 dokumenter som var funnet i Overvåkingspolitiets arkiver og registre, det meste fra perioden 1962–66.⁶ Noe av det jeg fikk tilsendt, var trivielt, noe var lattervekkende (spesielt at jeg angivelig skulle ha vært student ved Statens Kunstakademi), men én ting gjorde meg sint: Overvåkingspolitiet beskrev meg som tidligere medlem av Norges Kommunistiske Ungdomsforbund (NKU). Dette synes jeg er ubehagelig, siden jeg faktisk trodde på «det tredje standpunkt» under den kalde krigen, og holdt en klar avstand til kommunistene. Når jeg demonstrerte mot atomvåpen, satte jeg ikke de sovjetiske atomvåpnene på noen unntaksliste. Da jeg deltok i en fredsmarsj fra London til Moskva, var det i protest mot all opprustning, i øst som i vest. Da motstanden mot Vietnamkrigen skiftet fokus fra «Fred i Vietnam» til «Seier for FNL», sluttet jeg å gå i tog. Jeg følte meg slett ikke trygg på at et samlet Vietnam under kommunistenes ledelse ville bli et bedre sted å være.

Jeg vet ikke hvordan Overvåkingspolitiet fikk det for seg at jeg skulle ha vært medlem av NKU. I Studentersamfundet omgikk vi naturligvis noen NKUere (det var ikke så mange av dem). Viktigere,

2. Se Wernicke & Wittner (1999). Jeg har søkt om «mappa mi» hos Stasi, men foreløpig uten resultat.

3. Det er rørende i dag å tenke på at de framførte demonstrantene satt helt inntil veggen på ambassaden på Drammensveien og at politiet likevel ikke grep inn.

4. Selv var jeg riktignok i utlandet da demonstrasjonen fant sted, så det var bare mine venner som ble innbrakt av politiet.

5. Det arbeidet som førte til at jeg fikk en betinget dom og en bot, er Wilkes & Gleditsch (1979). Om rettssaken, se Gleditsch (1981, 1982).

6. Min mappe (og noen andres) er omtalt i Gleditsch (2003, 2009). Krysshensvisninger i materialet viser at det er en del dokumenter Innsynsutvalget ikke har funnet, kanskje fordi de er blitt makulert. Den fylldigste mappereporteringen er Michelet (2011).

en telefonsamtale og en korrespondanse jeg hadde med NKU tidlig i 1962 ble registrert, formodentlig fordi NKUs telefon ble avlyttet. Kontakten dreide seg om et flygeblad mot norsk medlemskap i EEC, som det den gang het, som Sosialistisk Studentlag hadde utgitt. Som lagets formann forsøkte jeg å få ulike organisasjoner til å kjøpe et delopplag. Teksten dreide seg om norsk selvråderett. NKU var ikke direkte entusiastiske, siden de hadde det klart for seg at Norge for lenge siden var blitt et underbruk av USA. Men for den gode saks skyld tegnet de seg likevel for noen eksemplarer. Mitt brev til NKU var undertegnet «Med kameratslig hilsen», noe som var en standardformulering i alle deler av arbeiderbevegelsen på den tiden. Hvis noen fra Overvåkingspolitiet hadde spurt, kunne jeg formodentlig ha overbevist dem om at mitt påståtte medlemskap i NKU var en fiksjon. Men de spurte altså ikke. Dermed overlevde den feilaktige opplysningen i årevis. Det framgikk av andre papirer i mappa og av andre kilder at Overvåkingspolitiet hadde regelmessig kontakt med den amerikanske ambassaden. Siden kommunister rutinemessig ble nektet visum til USA, kunne jeg ha risikert å bli nektet innreise da jeg dro dit for å studere høsten 1966, uten at jeg ville ha hatt noen idé om grunnlaget. Så galt gikk det ikke, men jeg fikk avslag på et Fulbright-stipend jeg mente jeg var godt kvalifisert til å få. Innsynsutvalget lot seg overbevise om at det kunne være en sammenheng her, og ga meg en erstatning.

Innsyn

Sluttrapporten fra Innsynsutvalget⁷ gjengir en kommentar fra Øystein Gransjøen til det han fikk lese i sin egen mappe: «Da jeg leste i papirene deres at jeg var avholdsmann, ble jeg så oppgitt at jeg øyeblikkelig måtte ta meg en dram.» Han og jeg er neppe de eneste som har tenkt: «Herregud, trodde de virkelig dette. Den misforståelsen kunne jeg da enkelt ha oppklart om noen hadde spurt!» Overvåkerne overvåket, og den som ble overvåket hadde ingen muligheter til å korrigere eventuelle feilaktige observasjoner eller urimelige tolkninger. Konsekvensene for Øystein Gransjøen, iallfall hva angår den feilaktige

7. Innsynsutvalget (2008: 83).

registreringen av hans drikkevaner, var neppe særlig store. De var antakelig litt større for meg. Og naturligvis mye større for folk som ble nektet sikkerhetsklarering, som ble utelukket fra å få en jobb eller som ikke fikk visum til USA.⁸

Det ligger i sakens natur at de hemmelige tjenester i stor grad må arbeide i skjul. De kan altså ikke informere folk om at de er i søkelyset. Riktignok vet vi at Overvåkingspolitiet under den kalde krigen advarte enkelte ungdomspolitikere om at de kunne komme i et problematisk avhengighetsforhold til østeuropeisk ambassadepersonale som utnyttet antiamerikanske stemninger under juntatiden i Hellas og Vietnamkrigen. Noen tok selv kontakt med Overvåkingspolitiet når de syntes kontakten begynte å bli ubehagelig, og enkelte ble rekruttert som dobbeltagenter. Men slikt var bare mulig i startfasen. Da Arne Treholt ble arrestert 20. januar 1984, foreslo han for dem som avhørte ham at de skulle slå seg sammen «for å få tatt de svina». Men Ørnulf Tofte fra Overvåkingspolitiet måtte da konstatere at det nok var ti år for seint.⁹

Kontradiksjon?

Problemet med hemmelig overvåking er fraværet av det juristene kaller kontradiksjon. Kjernen i dette prinsippet er at borgerne skal ha rett til å uttale seg om saker som har betydning for dem, og eventuelt ta til motmæle.¹⁰ Muligheten til kontradiksjon regnes som avgjørende for kvaliteten av domstolens beslutninger. Domstolkontroll av vedtak om telefonavlytting ble innført allerede i 1960¹¹, men i de første årene var det sjelden at retten satte seg imot politiets begjæring.¹² Da jeg ble intervjuet for Lene Bergs prosjekt fikk jeg den idé, som jeg trodde var original, at kanskje kunne man gi den overvåkede en hemmelig forsvarer som kunne fremme de nødvendige motforestillinger.

Ideen var god nok, men ikke spesielt original.¹³ Anders Bratholm hadde lanserte tanken allerede i 1968, og etter en langvarig diskusjon mellom jurister og politikere ble en slik ordning vedtatt i 1999. Domstolsbeslutninger om telefonkontroll (dvs avlytting av telefonsamtaler) og annen bruk av «skjulte tvangsmidler» forutsetter nå at den person

8. For eksempler, se Lund-kommisjonens innstilling (f.eks. ss. 261ff) og Bergh & Eriksen (1998) (f.eks. b. I: 427, 503, b. II: 485).

9. Jfr Spang (1986: 29).

10. Jfr Bruce & Haugland (2014: 32). Retten til kontradiksjon ble også reist av EOS-utvalget overfor Nasjonal Sikkerhetsmyndighet (NSM) i 2008, i forbindelse med sikkerhetsklarering av personell. NSM mente at hensynet til rettssikkerheten var tilstrekkelig ivarerett ved at NSM hadde plikt til å begrunne sine vedtak og at de kan påklages. Utvalget mente at hensynet til kontradiksjon tilsa at den som er under vurdering, burde ha anledning til å få innsyn i sakens dokumenter før det blir fattet en avgjørelse (Hernes, 2010: 315).

11. Men i første omgang bare for norske borgere (Lund-kommisjonen, 1996: 301). For utlendinger var det først i 1970 at telefonavlytting ble forelagt domstolen til avgjørelse (Bergh & Eriksen, b. I: 397f). Romavlytting

var fortsatt etter 1960 ulovlig og straffbart, med mindre den ble begrunnet i nødrett (Bergh & Eriksen, 1998, b. II: 364).

12. I fllg Lund-kommisjonen (1996: 19) hadde forhørsrettens beslutninger om telefonkontroll preg av standardbeslutninger med lite konkrete begrunnelser.

13. Jfr Bruce & Haugland (201: 176) og NOU 2009: 15: 165ff.

14. Undersøkelser har vist at advokatene fremmer få innsigelser mot politiets begjæring og at få benytter seg av ankeadgangen. Domstolen stiller seg imidlertid noe mer kritisk til politiets begjæring i saker hvor den hemmelige advokaten har fremmet innsigelser. Jfr Skonnord (2008) og Bruce & Haugland (2014: 124f).

15. Jfr Justisdepartementet (2013).

eller institusjon som skal avlyttes, får oppnevnt en hemmelig forsvarer. Vedkommende kan ikke ta kontakt med den mistenkte, men skal framføre i retten eventuelle argumenter for at kontrollen ikke bør settes i verk. Det såkalte Metodekontrollutvalget, nedsatt av Justisdepartementet, konstaterte imidlertid i sin rapport fra 2009 at ordningen ikke fungerer helt tilfredsstillende, bl.a. fordi enkelte domstoler ikke har lagt arbeidsforholdene til rette for advokatene og fordi deres oppdrag avsluttes umiddelbart etter rettsmøtet.¹⁴ Utvalget foreslo at det burde regelfestet at det normalt skulle være samme advokat som fulgte hele saken, også når retten ble forelagt et forslag om forlengelse eller utvidelse av overvåkingen, og dessuten at advokaten skulle få bedre muligheter til å sette seg inn i sakens dokumenter. Utvalget foreslo flere endringer i Straffeprosessloven. En del endringer som går på beskyttelse av informasjon i straffesaker er gjennomført. Men Justisdepartementet bestemte seg for å dele sin behandling av innstillingen fra Metodekontrollutvalget i to. En lovproposisjon som gjelder politiets bruk av skjulte tvangsmidler, er under arbeid, men er ennå ikke ferdigbehandlet.¹⁵

Innføringen av hemmelig advokat og Metodekontrollutvalgets utmerkede forslag om forbedring av ordningen ville imidlertid ikke ha minsket sannsynligheten for at jeg skulle bli registrert som tidligere medlem av NKU. Det var ikke jeg som var overvåket; informasjonen stammet fra overvåkingen av NKU og eventuelt av andre som ikke har satt spor i mappa mi. Metodekontrollutvalget foreslår imidlertid at den hemmelige advokaten skal ivareta interessene ikke bare for den mistenkte, men også for eventuelle tredjepersoners interesser i forbindelse med rettens behandling. Her åpner det seg en mulighet for at en aktiv og kritisk advokat kan få satt bremsene på når det gjelder registrering av informasjon basert på utilstrekkelige kilder, riktignok femti år for sent for mitt vedkommende.

Kontroll i ettertid

Det er også andre elementer av kontradiksjon innebygd i overvåkingen, men da stort sett i ettertid. Både Datatilsynet og Sivilombudsmannen

har kompetanse til å undersøke bruken av skjulte tvangsmidler.¹⁶ Viktigere er nok likevel kontrollutvalget for de hemmelige tjenester. Den første spede begynnelse var i 1963, og da var selv utvalgets eksistens og sammensetning hemmelig!¹⁷ Et offentlig utvalg kom først i 1972. I den offentlige debatten ble det reist krav om at dette utvalget også måtte ha representasjon fra den sikkerhetspolitiske opposisjonen, men det førte ikke fram.¹⁸ Utvalget ble av mange betraktet som overvåkerens forlengede arm, og maktet ikke å skape allmenn tillit til at overvåkingen sto under betryggende kontroll. Utvalgets kontrollfunksjon var dessuten innskrenket til sikkerhetstjenesten i politiet og i Forsvaret, mens den militære etterretningstjenesten var fritatt. Etter hvert som det kom flere avsløringer av hvordan E-staben hadde deltatt i politisk overvåking, virket det lite betryggende at den skulle være fritatt fra innsyn. Først i 1996 kom det en omfattende reform av kontrollarbeidet. Det nye EOS-utvalget ble lagt under Stortinget (slik at ikke den utøvende makt skulle kontrollere seg selv), det fikk innsyn i alle de hemmelige tjenestenes arbeid og den utenrikspolitiske opposisjon ble representert.¹⁹ Utvalget har en friere stilling og en videre innsynsrett enn hva som er tilfelle i de fleste land.²⁰ Det gjennomfører inspeksjoner i de hemmelige tjenester, også noen uanmeldte, og behandler klager fra publikum. EOS-utvalgets årsrapporter til Stortinget har ved flere anledning rettet kritikk mot tjenestene. I årsmeldingen for 2010 kritiseres f.eks. Politiets sikkerhetstjeneste for å ha handlet i strid med instruksene ved å registrere opplysninger om personer i to muslimske miljøer utelukkende på bakgrunn av hva som var kjent om deres religiøse overbevisning.²¹ I 2013 ble det undersøkt hvordan PST hadde endret sine rutiner som resultat av denne kritikken.²²

Den mest dramatiske etterprøvingen av de overvåkedes rettigheter skjedde gjennom Lund-kommisjonen, som avga sin rapport i 1996. Omtrent samtidig ble historikere sluppet til i arkivene til PST²³ og Forsvarets etterretningstjeneste.²⁴ Lund-kommisjonens innstilling førte også til at det ble opprettet en midlertidig adgang til å søke om innsyn i Overvåkingspolitiets arkiver og registre. Da Innsynsutvalget

16. Bruce & Haugland (2014: 137f).

17. Bergh & Eriksen (1998, b. II: 57). Samme forfatter peker på (b. I: 416) at de sterke liberale tradisjoner i norsk politikk (de skriver riktignok «liberalistiske») gjorde det vanskelig å tillate slike innskrenkninger i rettsikkerheten som den politiske overvåkingen krevde. Løsningen var mer hemmelighetskremmeri og flere uformelle ordninger enn i land hvor inngrep i individets rettigheter var mer akseptert. De konstaterer også at overvåkingstjenesten selv ofte har hatt et mer positivt syn på offentlig innsyn i virksomheten enn de ansvarlige politikere (b. II: 31).

18. Bergh & Eriksen (1998, b. II: 67).

19. Bergh & Eriksen (1998, b. II: 53of).

20. Jfr en artikkel av utvalgets daværende leder, Helga Hernes (2010).

21. Utvalgets årsmeldinger fra starten i 1996 ligger på dets hjemmeside, <http://www.eos-utvalget.no>.

22. Et eget utvalg for kommunikasjonskontroll har siden 1999 overvåket politiets bruk av telefonavlytting o.l. i andre saker enn dem som angår rikets sikkerhet. I 2013 var det 487 slike saker med avlytting av 1186 telefoner, hvorav 70% gjaldt narkotikasaker. Jfr www.regjeringen.no/nb/sub/styret/rad-utvalg/kommunikasjonskontroll/forsiden.html?id=683069. Se også Haugen (2010).

23. Jfr Bergh & Eriksen (1998).

24. Jfr Riste & Moland (1997).

25. Jeg gir noen eksempler i Gleditsch (1989). Jfr også Gleditsch (1986).

26. Lund-kommisjonen s. 121, s. 237. Medlemskap i SF kvalifiserte imidlertid ikke til registrering (s. 238).

avsluttet sin virksomhet i slutten av 2007, hadde det behandlet hele 12 764 søknader om innsyn og autorisert utbetalinger på i alt vel 11 millioner kroner. Alt dette må nok forstås på bakgrunn av en langvarig motvilje i de hemmelige tjenester, men også på politisk hold, mot innsyn i de delene av tjenestenes arbeid som kunne være politisk kontroversielle. Spesielt sterk var nok denne motstanden i Arbeiderpartiet, og det var til sist en tverrpolitisk og meget uvanlig koalisjon av alle opposisjonspartiene som fikk tvunget igjen nom den større åpenheten. Den større åpenheten var også et resultat av at massemedia ble mer pågående. Myndighetene kunne ikke lenger bruke «pressens lojalitet» som sin garanti for hemmelighold, og som siste utvei ringe redaktørene når de under hånden skulle meddele at noe ikke burde omtales.²⁵ Men viktigst av alt: den kalde krigen var slutt, og det var ikke lenger meningsfylt å mistenke opposisjonelle på venstrefløyen for noen form for samfunnsskadelig virksomhet. Da «den sikkerhetspolitiske opposisjon» ble representert i EOS-utvalget, var det langt på vei som å score mål i en kamp som allerede var avblåst.

Både verre og bedre

Når støvet etter hvert har lagt seg, kan vi se at registreringen og overvåkingen var mer omfattende enn myndighetene hadde vært villige til å innrømme, og mindre omfattende enn mange av kritikerne hadde fryktet. Hemmeligholdet og den mangeårige rutinemessige benektelsen av at overvåkerne hadde gått over streken, hadde ført til en viss paranoia på den andre siden. Mange som ikke hadde noen større politisk betydning mente seg f.eks. telefonovervåket pga mystiske klikk i telefonen. Lund-kommisjonen fant at lokale tillitsvern i Sosialistisk Folkeparti kvalifiserte til registrering i første halvdel av 1960-årene og at medlemskap i Folkereisning mot krig så sent som i 1984 var tilstrekkelig grunnlag for registrering.²⁶ Men samtidig ble en rekke mistanker om overvåking lagt til side, for eksempel at det eksisterte en mystisk «fjerde tjeneste», at Forsvarets etterretningstjeneste i flere tiår skulle ha overvåket regjeringsmedlemmer og andre politikere,

og at ansatte i de hemmelige tjenester skulle ha medvirket til Lillehammer-drapet i 1973.²⁷ Lund-kommisjonen pekte på at en del slike påstander hadde «vunnet fotfeste blant en rekke kritisk innstilte, fornuftige mennesker» og hadde forgiftet det politiske og parlamentariske miljøet. Hemmeligholdet var blitt den verste fiende for de hemmelige tjenestene selv.²⁸

Den midlertidige innsynsretten som offentligheten fikk i årene 1999–2007 var imidlertid begrenset. For perioden etter den nye overvåkingsinstruksen av 25. november 1977 var innsyn avhengig av at innhentingen, registreringen eller bruken av opplysningen manglet hjemmel i gjeldende lovbestemmelser, forskrift eller instruks. Men selv om noen hadde lovlig hjemmel for å registrere min aktivitet da jeg i slutten av 1970-årene samlet informasjon om elektroniske etterretningsstasjoner i Norge, kunne jeg altså likevel ikke være sikker på at ikke de innhentede opplysningene ble feiltolket, slik overvåkerne gjorde da jeg ble registrert som tidligere medlem av NKU. Og hvorfor måtte innsynsretten opphøre i 2007? I teorien kan man fortsatt søke om innsyn etter Offentlighetsloven eller Forvaltningsloven, men PST har unntaksbestemmelser ikke bare i disse lovene, men også i Sikkerhetsloven, Politiloven, Straffeprosessloven, Personopplysningsloven og Politiregisterloven, i tillegg til at det er flere andre hindre mot åpenhet som hensynet til samarbeidet med andre lands sikkerhetstjenester, beskyttelse av metoder og kilder osv.²⁹ PST har aldri innvilget dokumentinnsyn for enkeltpersoner etter at Innsynsutvalget avsluttet sin virksomhet. PST anser det også som gradert informasjon om det finnes slike dokumenter eller ikke, noe de derfor hverken vil bekrefte eller avkrefte. Derimot har de innvilget søknader om innsyn fra kvalifiserte forskere.³⁰ Kravet til å vurdere meroffentlighet er imidlertid styrket i den nye Offentlighetsloven. Så jeg søker nå likevel! Fortsettelse følger i tidens fylde.

Behovet for å føre kontroll med overvåkingen er ikke blitt mindre. Tvert imot, de tekniske mulighetene for overvåking er blitt større, og de juridiske grensene er blitt utvidet, bl.a. ved at politiet nå har adgang

27. Jfr. NOU 2000: 6, kap. 5.

28. Lund-kommisjonen ss. 464f., s. 590.

29. Offentlighetsloven heter nå Offentleglova. Den nye loven fra 2006 trådte i kraft i 2009. §6 i forskriftene til loven (2012) fritar de hemmelige tjenester fra å gjøre sin elektroniske journal tilgjengelig. §9 gir en generell mulighet for unntak fra innsyn i dokumenter fra de hemmelige tjenester og §10 gir offentlige organ adgang til å unnlate å vurdere nedgradering dersom det uavhengig av graderingen ikke skal gis innsyn i dokumentet, jfr. <http://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2008-10-17-1119>. En omfattende diskusjon av mulighetene for innsyn i Overvåkingspolitietts arkiver og registre finnes i Ot.prp. 6 (1998–1999), som foreslo en egen lov om opprettelse av Innsynsutvalget. Jfr. også et blogginnlegg på PSTs hjemmeside (Bernsen, 2012).

30. Telefonsamtale med Martin Bernsen, informasjonssjef i PST, 24. juni 2014.

31. NOU (2009: 15), kap. 17.

32. Jfr. Thomassen (2010). Metodekontrollutvalget la et noe høyere tall til grunn (45%), jfr. NOU (2009: 15, ss 141ff) og Bruce & Haugland (2014: 32).

33. Og formodentlig også USA, om enn i litt andre former.

34. Bergh & Eriksen (1998, b. II: 83).

35. Jfr. Lund-kommisjonen (s. 125).

36. Et gammelt kinesisk uttrykk som Mao Tse Tung brukte om «imperialister og andre reaksjonære» iallfall så tidlig som 1946, jfr. Mao (1958).

37. Bergh & Eriksen (1998, b. II: 18).

Etter 1955 ble dette annerledes. To av de mest kjente norske som spionerte for Sovjetunionen, Gunvor Galtung Haavik og Arne Treholt, var f.eks. neppe primært ideologisk motivert.

til telefonavlytting i alle saker der det er skjellig grunn til mistanke om lovbrudd med en strafferamme på mer enn ti år, og ved at romavlytting fra 2005 er lovlig i visse tilfeller.³¹ Det er omstridt hvor effektiv denne overvåkingen er, men to av mine venner som har vært dommere, har fortalt meg at informasjon fra telefonkontroll har vært avgjørende i de fleste narkotikasakene de har hatt i retten. En spørreundersøkelse i 2009 blant personer i justissektoren fant at en tredjedel av dem som svarte, mente at kommunikasjonskontroll hadde vært av vesentlig betydning for å oppklare saken.³² Behovet for motforestillinger er dermed også blitt større. Men hva rikets sikkerhet angår, er de viktigste konfliktene andre enn i den perioden min mappe omhandler. Selv om land som Russland og Kina fortsatt driver spionasje mot Norge,³³ er den ideologiske appellen de en gang hadde til norske politiske idealister for lengst forsvunnet. Dette er antakelig annerledes for konflikter i muslimske land, og mellom disse landene og deres naboer. Slike konflikter kan smitte til Vest-Europa, også til vårt eget land.

Det var ikke urimelig at ledelsen i organisasjoner som forsvarte Sovjetunionen i tykt og tynt som fikk hemmelig økonomisk støtte til sin virksomhet,³⁴ ble kikket i kortene for å se hva slags midler de tok i bruk for å fremme sine politiske mål. Det var heller ikke urimelig at de unge revolusjonære i 1970-årene som hyllet væpnet revolusjon, en tid ble mistenkt for å mene alvor. Problemet var at det var for mange som ble rammet av en altfor inngående overvåking som til dels ble drevet med ulovlige metoder som romavlytting³⁵ og som varte altfor lenge, også etter at det var blitt klart at mange av de registrerte ikke var annet enn «papirtigre».³⁶ Selv om flertallet av norske spiondømte før 1955 var kommunister,³⁷ var ikke flertallet av kommunister spioner.

Det er heller ikke urimelig at noen følger med i hvem som drar til Syria og hva de gjør når de kommer hjem igjen. Og endelig er det ingen grunn til å beklage at noen følger med i virksomheten til dem som er så opptatt av etnisk og religiøs «forurensing» av den norske nasjon at de tror vi allerede er i en borgerkrig. Men det må være grenser for vår årvåkenhet. Kanskje kunne vi ha unngått 22. juli dersom

det hadde vært en enda strengere kontroll av personer med høyreekstrem virksomhet og sjåvinistisk innvandringsmotstand på nettet som har våpentillatelse og som går til innkjøp av store mengder kunstgjødsel. Men en slik overvåking ville utvilsomt også ha rettet mistankens lys mot en del bønder og elgjegere med sterke politiske meninger – men uten noen planer om å bygge bomber. For ikke å snakke om alle de andre kombinasjoner av meninger og handlinger som en måtte ha overvåket om en skulle være tilstrekkelig føre var. Forhåpentligvis gjør de institusjonelle motforestillinger som er innført etter erfaringene fra den kalde krigen, at vi ikke behøver å vente på en ny Lund-kommisjon – eller en Edward Snowden – for å få ryddet opp igjen, mange tiår på etterskudd.

Jeg takker for opplysninger og kommentarer fra Jarle Amundsen, Hans Bendiksby, Lene Berg, Ingvild Bruce, Knut Einar Eriksen, Helga Hernes, Morten Holmboe, Ivar Johansen, Theo Koritzinsky, Gunnar Thomassen og Line Ulekleiv. Ingen av dem har noe som helst ansvar for feil eller mangler eller tvilsomme tolkninger i denne artikkelen.

Kilder

Ved siden av egne erfaringer bygger denne artikkelen bl.a. på Lund-kommisjonens innstilling (Dok. nr. 15, 1995–96), Trond Bergh & Knut Einar Eriksen: *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1941–1997* (Cappelen Akademisk, 1998), sluttinnstillingen til Innsynsutvalget (1998) og Dag Wiese Schartum, red. *Overvåking i en rettsstat* (Fagbokforlaget, 2010). En detaljert liste over kildene finnes på www.prio.org/Data/Replication-Data/.

– Jeg tror aldri at jeg oppdaget at vi var overvåket, det var bare sånn det var. Jeg husker at moren min sto og sukket over brev som hadde vært åpnet, jeg husker klikkene på telefonen og bilene som sto parkert nede i veien i dagesvis. Jeg tror ikke at foreldrene mine var redde, men jeg var nok det selv om jeg spilte tøff. Jeg var en sånn som alltid sloss. *Catherine Esdaile*

– En kar kunne for eksempel ringe meg og si: «her er det en du må se nærmere på, Arne, han stiller til valg som kasserer, men i lunchpausen sa han at han er mot NATO». Eller han her, la oss si at det handla om Jern & Metall i Tønsberg, han har meldt seg inn i Arbeiderpartiet, men han står på en gammel medlemsliste for NKP. Og de vil jo sabotere våpenleveranser fra USA. Skjønner du? *Arne Hjelm Nilsen*

– Jeg gjemmer fremdeles dagbøkene mine så godt at når jeg skulle hit i dag fant jeg bare én av dem. *Mona Albertine Vråskar*

– Som tenåring skulle jeg søke om pass, og da sa den eldre politimannen til meg «Jeg vet hva slags karakterer du har på skolen, og jeg vet alt du gjør, vi følger med ...» Jeg ble så redd at jeg ikke turte å fortelle det hjemme. *Vera Wiger*

– Det var på en sommerleir på Tromøya. Vi barna var ute og lekte i skogen, og så oppdaget broren min at det lå noen menn inne i buskene og fotograferte. *Runa Carlsen*

– Det handlet jo veldig lite om rikets sikkerhet, den delen av overvåkingen som jeg var involvert i. Det handlet om en politisk kamp mellom Arbeiderpartiet og kommunistene. Og nå var kommunistene nesten utradert, men likevel fortsatte den kampen. *Ronald Bye*

– Hvem eier egentlig materialet som samles inn av våre hemmelige tjenester? Hvor lagres alt sammen? Hvordan katalogiseres det? Hvem sine hemmeligheter er det? Og hvor lenge er det hemmeligheter? *Christian Christensen, alias CC*

Tormod Bakke:

Overvåkning, personvern og allmenn trygghet

Jeg savner en balansert debatt om overvåkning. Debatten domineres i stor grad av folk med ekstreme synspunkter og liten kunnskap. Og de som har kunnskap, ser seg ofte best tjent med å tie.

Det moderne samfunnet har utviklet seg radikalt de siste 30 årene, på godt og vondt. Da jeg tok mitt første kurs i databehandling på universitetet i 1976 brukte vi hullkort. Svaret på kjøringen av programmet fikk vi neste dag, og hadde vi punchet en eneste feil måtte vi bruke en dag til. Internett og mobiltelefoner har bare eksistert i om lag 20 år og har revolusjonert våre liv. Samtidig reiser folk mye mer, også på tvers av landegrenser og kontinenter. Dette gir mange nye muligheter, men også nye farer og utfordringer. Det har blitt flere miljøer som synes at det er akseptabelt å bruke terror mot sivilbefolkningen for å nå politiske mål, og folk kjenner ikke lenger naboene sine. Dermed er det også lettere å skjule seg i mengden.

En av de store fordelene med internett er at vi alle har muligheten til å skaffe informasjon om nær sagt alt vi er interessert i. Samtidig får myndighetene i de fleste land langt større muligheter til å overvåke befolkningen. Snowden-avsløringene har slått ned som en sensasjon i vestlig opinion de siste par årene. For meg og mange andre i fredsbevegelsen er dette forhold vi har visst om i flere tiår, selv om enkelte detaljer er nye.

Noen er prinsipielt imot enhver form for overvåkning, og hevder at vi ikke må gi myndighetene innrømmelser når det gjelder overvåkning. For det første er det en håpløs kamp, når mulighetene for overvåkning er så mange. For det andre har det moderne samfunnet i mange tilfeller meget legitime behov for overvåkning. Så legitime behov at vi kan være sikre på at overvåkningen vil være der uansett hva som er offisiell politikk. Et nei til EUs Datalagringsdirektiv (DLD) vil bare gjøre at overvåkningen skjer i det skjulte. Det vil føre folk bak lyset, mens et ja til DLD vil sette en standard for hva som er akseptabel overvåkning.

Det er i dag svært få som er imot enhver form for overvåkning. Protestene var store da det ble innført overvåkningskameraer på Oslo S og andre sentrale steder i de store byene. Men i dag framstår verdien av at folk kan ferdes trygt som viktigst. Med noen unntak er det rimelig å kreve; vi ønsker ikke å bli overvåket på toalettet, heller ikke i våre private hjem.

I tillegg til de som mistenkes for terrorisme eller spionasje for fremmede makter, må også de som har en jobb som krever sikkerhetsklarering regne med å bli utsatt for betydelig overvåkning. Det er sikkerhetstjenestens jobb, og her dreier det seg om å avdekke sårbarhet for utpressing. Så forhold som ikke er ulovlige ifølge norsk lov, kan medføre betydelig overvåkning for denne gruppen. Det gjelder for eksempel utroskap og homofili dersom man ikke er åpen om det, det gjelder også bruk av alkohol og gambling.

Fra tilhengerne av DLD og overvåkning generelt blir det ofte hevdet at så lenge man ikke gjør noe ulovlig, har man ingenting å frykte når det gjelder overvåkning. I hovedsak er dette riktig, dersom vi har en overvåkning som er under kontroll og holder seg til spillereglene. Men slik er det jo ikke alltid, heller ikke her i Norge. Avsløringer viser at selv etter Lund-kommisjonens opprydding skjer det fortsatt overtramp. I februar 2013 ble det kjent at Christian Høiby i Blitz-miljøet i mange år var informant for PST. Det er kanskje akseptabelt. Men Høiby var jo ikke bare informant, han var ved mange anledninger pådriver og provokatør. I tillegg har vi avsløringene om at flere sentrale ansatte i PST hadde hemmelige ekstrajobber ved USAs ambassade.

Ikkevold-saken

Det var liknende forhold jeg opplevde i Ikkevold-saken, og som forandret livet mitt. Ikkevold-saken dominerte nyhetsbildet i noen uker etter razziaen mot redaksjonen i tidsskriftet *Ikkevold* 13. oktober 1983. Jeg satt i Ikkevold-redaksjonen, som i august 1983 blant annet avslørte SOSUS-anlegget på Andøya og ble utsatt for razzia både i redaksjonens kontorer og hjemme hos oss. Det var overraskende, men vi fikk massiv støtte fra en nesten enstemmig presse. For meg fikk det også spesielle konsekvenser. Da vi etter noen dager fikk tilbake de papirene som ikke hadde med saken å gjøre, fant jeg lapper med påskriften «kopieres og tilbakeleveres». På andre papirer sto det bare «returneres», så det var tydelig sortert ut hva de hadde interesse av. Dette lå bare i mine private papirer, ikke i papirene de andre fikk igjen. Overvåkningspolitiet måtte raskt innrømme at de hadde foretatt ulovlig kopiering, og opplyste samtidig at disse kopiene var makulert.

Det var først da jeg fikk sett nærmere på hva slags papirer de hadde plukket ut for kopiering, at jeg ble forskrekket. For blant disse var det papirer som viste oversikter over tillitsvalgte i Oslo Sameforening, og papirer som gjaldt ikkevoldelige frigjøringsbevegelser i den tredje verden, mest Latin-Amerika. Dette demonstrerte en side ved norsk overvåkningstjeneste som jeg overhodet ikke hadde trodd var mulig. For den eneste grunnen til å kopiere slike artikler måtte være for å kunne gi dem videre til myndighetene i daværende militærdiktaturer som Uruguay, Chile og El Salvador. Og da var det heller ikke så greit at kopiene var makulert, det betydde jo rett og slett at Overvåkningspolitiet hadde ødelagt bevis mot seg selv. Det endte med at jeg ble tvangsinnlagt på psykiatrisk avdeling fjorten dager etter razziaen mot *Ikkevold*. Det tok flere år og et selvmordsforsøk med brukket rygg før jeg begynte å få orden på livet igjen.

Helt siden Ikkevold-saken har jeg vært klar over at NSA driver svært omfattende overvåkning over hele verden, og at deres overvåkning i Norge har vært uten noen kontroll fra norske myndigheter. Det viser seg at heller ikke USAs regjering har hatt særlig informasjon over

hva NSA, CIA og andre spionorganisasjoner driver med. Det er nytt for meg, men det overrasker meg ikke.

Hadde sentrale folk i USAs regjering hatt mer kunnskap om overvåkning, ville trolig krisen rundt bruk av kjemiske våpen i Syria blitt mye mindre dramatisk, og Obama kunne raskt ha avkreftet at gasangrepet i Ghouta i august 2013 kom fra syriske myndigheter. Syrias kjemiske våpen var rettet mot Israel, og har derfor vært kontinuerlig overvåket fra USA og Israel. Det tar et par døgn å klargjøre dem til bruk. Hadde det skjedd, ville alarmen ha gått lenge før våpnene ble brukt. Men ingen alarm kom fra etterretningen. Også andre opplysninger som kom fram i ettertid viser at det er opprørsgrupper som sto bak gasangrepet. For en nærmere studie av denne saken vil jeg henviser til den anerkjente amerikanske journalisten Seymour Hersh.

Datalagringsdirektivet (DLD)

DLD har vært mye debattert. Det er et initiativ fra EU for at alle medlemslandene skal ha omtrent samme politikk på dette området. Skepsisen har vært stor her i Norge, men kanskje enda større i EU-land som Tyskland og Sverige. I Norge ble loven om datalagring vedtatt med stemmene fra Arbeiderpartiet og Høyre mens alle andre partier har vært imot. Gjennomføringen av loven er utsatt av den nye blå-blå regjeringen.

For en gangs skyld er jeg enig med Høyre og Ap, og uenig med en samlet venstreside. Kontrollen er betryggende med krav om godkjenning fra domstol, i motsetning til mye av den øvrige overvåkingen som foregår i samfunnet. Og jeg syns ikke den informasjonen som lagres etter den norske loven om datalagring er spesielt følsom. Det som lagres er data om hvem man har ringt (eller forsøkt å ringe) og hvor man ringer fra, i 6 måneder. Innholdet i samtalene registreres ikke.

Faktum er at disse dataene lagres av teleselskapene i 3 måneder uansett, i tilfelle det skulle bli uenighet om regningen. Og at politiet, spesielt de hemmelige tjenester, i mange tilfeller får ut slike data likevel uten å måtte gå til domstolene, dersom de ønsker det. Jeg har vanskelig for å se at det er noe personvernproblem at dataene lagres seks

måneder i stedet for tre. Tvert imot vil en lengre lagringstid, som for eksempel to år, bety bedre personvern og rettssikkerhet, fordi det blir mulig for forsvarer å etterprøve politiets arbeid. Vi får inn domstolene i en kontroll av ordningen. Teleselskapene får større utgifter på grunn av lengre lagringstid, og jeg mistenker at mye av årsaken til motstanden mot DLD ligger akkurat der.

Noen motstandere av DLD hevder at det er fullt mulig for kriminelle å unngå å bli fanget opp av den pågående registreringen. Og det er sikkert riktig. Enkelte kriminelle klarer det fint når de planlegger forbrytelser. Men det fins også mange som ikke er så proffe, og spesielt voldsforbrytelser er som regel ikke så planlagte. Mange av disse sakene vil trolig bli oppklart uansett. Men i noen saker kan DLD være avgjørende, og i langt flere saker vil DLD spare politiet for betydelig arbeid. Det vil frigjøre tid for politiet, og dermed føre til at færre saker henlegges.

Politiet i Oslo oppklarer mindre enn 30 prosent av sakene sine, og hver etterforsker har til enhver tid i snitt 85 uløste saker. Hvor stor effekt DLD vil ha på politiets arbeid er omstridt, men selv om bare noen få saker kan løses raskere, mener jeg at det er verdt det. Og jeg er heller ikke i tvil om at DLD vil føre til at en del uskyldig mistenkte raskere kan sjekkes ut av saker. Mobildata gir opplysninger om hvor mistenkte oppholdt seg i den aktuelle tida. Det vil i mange tilfeller kunne gi mistenkte alibi, eller i det minste sannsynliggjøre at vedkommende ikke har med saken å gjøre.

De eneste endringene jeg kunne ønsket er at lagringstida økes fra et halvt år til to år, og at også forsvarer kan ha tilgang til DLD, enten automatisk eller etter godkjenning av retten. Forsvarer vil da kunne etterprøve politiets arbeid, og kanskje finne opplysninger i mistenktes favør som politiet har oversett eller ikke lagt vekt på. Det vil bidra til en bedre rettssikkerhet.

EU-domstolen har nå kjent Datalagringsdirektivet ugyldig. Det endrer ikke mitt syn på saken. Jeg er uenig med EU-domstolen i at det er spesielt følsomme opplysninger som lagres, og jeg syns kontrollen

med bruk av disse opplysningene er betryggende iallfall i den norske utgaven. Det er verdt å merke seg at mange eksperter, blant annet fra Datatilsynet, var raskt ute med å si at EU-domstolens avvisning av DLD ikke rammer den norske utgaven. Danske myndigheter hevder at dommen heller ikke rammer den danske utgaven.

De aller fleste er enige om at samfunnet trenger noen grad av overvåkning. Vi aksepterer at del mennesker utsettes for ganske ekstrem overvåkning. Det er ikke urimelig at alle får føle litt på hva overvåkning er. Det er også sannsynlig at terroren 22. juli kunne vært avverget med en litt mer generell overvåkning. Det var faktisk ikke så langt unna at den ble avverget på forhånd.

DNA-register bør omfatte hele befolkningen

En parallell til spørsmålet om overvåkning er spørsmålet om lagring av DNA-profiler. Det har bidratt til oppklaring av mange saker, spesielt voldtektssaker. Hvert menneske har et unikt DNA, med unntak av eneggete tvillinger. Men det er ikke hele DNA som testes i rettsmedisinsk sammenheng, bare deler av det. Beviskraften er dermed ikke så absolutt som man skulle tro, men likevel større enn ved andre bevis som brukes i retten. Av og til har man bare et hårstrå, men ikke roten. Da har man bare mitokondriell DNA, som arves identisk fra mor til barn. Beviskraften av denne er sterkt varierende. I storbyer som New York og Oslo vil treff på mitokondriell DNA ha stor beviskraft. I mindre bygdesamfunn vil den ikke være større enn bestemmelse av gammeldags blodtype. I Tengs-saken på Karmøy var dette aktuelt. De hårstråene som ble funnet kunne like gjerne tilhøre offeret som den mistenkte fetteren. Eller kanskje så mye som 20 prosent av lokalbefolkningen. Hadde det ikke vært for at offeret hadde samme mitokondrielle DNA som mistenkte, kunne dette feilaktig blitt tatt som et sterkt bevis. Det er altså rettssikkerhetsmessige hensyn som taler for at når vi først har et DNA-register, bør hele befolkningen være med i registeret. Da vil man ha et bedre mål for beviskraften av ulike DNA-bevis.

Konklusjon

Jeg skulle ønske at venstresida i politikken kunne være litt mer realistiske. Overvåkning i samfunnet vil uansett bestå, noe både militære hensyn og hensynet til alminnelige folks trygghet tilsier. Da er det å foretrekke at vi har et system som ivaretar personvern og rettssikkerhet på en rimelig måte, og det syns jeg absolutt at den norske loven om datalagring gjør. Et nei til DLD vil derimot gi folk en falsk trygghetsfølelse, og mindre kontroll av hvordan de aktuelle dataene brukes.

Wencke Mühleisen:

Forskjellighetens problem

Norge blir gjerne framstilt som et foregangsland for likestilling, toleranse, fred, velferd og menneskerettigheter; en likhetsorientert ung nasjon med små sosiale forskjeller, full av vitale motkulturer og med et offentlig ordskifte basert på en høyt utviklet og levende ytringsfrihetskultur. Denne nasjonen ser i nyere tid aldri ut til å ha vært delaktig i feil type nasjonalisme, religiøs fundamentalisme, rasisme eller annet klanderverdig – som gjerne andre og annet steds plasserte, mindre utviklede, umoderne eller muligens umodne nasjoner og folk, driver med. Norge føler derfor en forpliktelse til å informere, veilede og opplyse om å følge vår nasjons gode eksempel.

Frykten for de fremmede

Mange av denne gode norske nasjonens mennesker har stemt Fremskrittspartiet i posisjon. Det har vært et krevende, tålmodig, årtiers langt strev å foredle dette partiet fra en marginal gruppe menn som kjempet for sterk nedsettelse av skatter, avgifter og offentlige inngrep, til det populære og slik mange mener, ansvarlige partiet som i dag er med å regjere Norge. Dette partiet var det første til å alminneliggjøre og legitimere holdninger som bygget opp om de siste årenes fremmedfrykt, fremmedaggresjon og økende rasisme. Disse holdningene er uttrykk for en gammel frykt: å miste noe vi tror er vår rett å eie, i tillegg til angsten for det vi ikke vet noe om, ikke vil vite. Det vi forakter i oss selv og overfører til noen andre – så vi slipper å se det fremmede i oss selv.

I Norge, med sin kulturelt homogene, fargeblinde historie, har annerledeshet blitt utjevnet, utvisket og glemt så lenge at vi ikke lenger er i stand til å huske den. Jøder, samer, tatere, romfolk, fattige, arbeidsledige, kunstnere, kommunister, anarkister, psykiatriske pasienter, katolikker, frikirkelige, innvandrere, ikke-hvite, homser, lesber, skeive og forskjelligartete av ethvert tenkelig slag, har vi domestisert. Alle er gjort så like konsensusens snevre lille ego, at vi på en betryggende måte kan oppleve oss som en selvtilfreds, tolerant monokultur (Ruin 2012). En kultur med idealer og normer for det gode liv alle forventes å slutte opp om.

Det langvarige, tålmodige arbeidet til Fremskrittspartiet lønnet seg, i det mange har gjort holdninger med røtter i høyre-radikalt tanke-gods, som tidligere ble ansett som ekstreme – til sine. Men nå tilpasset den nye tid; repetisjon, reenactment, sampling, collage, cut-up som teknikk. Kreativ improvisasjon med gamle ideologier, for å føre kultur-kamp. Nå en tanke forskjøvet og en anelse sexet opp, slik at det fremstår som avantgarde: omrokking ut fra et begrenset antall elementer for virkelighetens vanlige folk. En ny frihet – til å sette grenser for andre.

Hvorfor er det så få som ser at høyre-radikale, nykonservative tanker og verdier med rasistiske og antifeministiske effekter slettes ikke kan isoleres til noen få såkalt avvikende mennesker som Anders Behring Breivik, nynazister eller ekstreme miljøer? Tapet av den en gang antatt homogene og idealiserte nasjon, blir av høyrepopulistiske og ekstreme krefter manet fram som essensen av den hvite identitetens problem. Dette fører til selvrettferdig aggresjon, til rasialisering av mennesker som ikke passer inn i det hvite, kulturelle fellesskapet, de vestlige, norske verdiene og tradisjonene. En form for hvit melankoli muli-gens: et sukk etter nasjonal, politisk og moralsk renhet? Eller er det en hvit kulturell kastraksjonsangst som brer seg? En konstant frykt for å miste det som gir mening, det noen hvite norske menn faktisk føler seg berettiget til: kontroll over grensene, over kvinner og barn. Denne angsten kan utløse et raseri som blir overført til ikke-hvite, til musli-mer, jøder, til andre kjønn, andre seksualiteter, andre klasser og sosi-ale grupper (Svendsen 2014).

Og hvorfor blir de som påpeker slike sammenhenger ofte ankla-get for å «hitle» eller for å vulgarisere debatten ved å «trekke rasis-mekortet» og foreta upassende historiske sammenligninger? Mens ytringer i offentligheten som spiller på fremmedfrykt, rasisme og antifeminisme, gjerne blir ansett som bevis på at vi virkelig har bestått ytringsfrihetsprøven. Økningen av hatefulle kommentarer fører ikke sjelden til selvtilfredse erklæringer om at «alle troll sprekker», bare de får en plass i solen i form av spalteplass, blir møtt med argumen-ter og dermed får en form for anerkjennelse. Er det ikke tankevek-kende at samtaler om (anti)rasisme er i stand til å vekke så mye mot-stand i Norge?

De nye avvikerne

I mitt felt, som handler om kulturelle og politiske betydninger av kjønn og seksualitet, har det skjedd en snodig utvikling med tanke på annerledeshet. Fra en tid der homoseksuelle og andre skeive eksisten-ser var stigmatisert og ekskludert, har avtradisjonisering og libe-ralisering etter hvert homoseksualisert resten av samfunnet. Den «homoseksuelle livsstil» er på sett og vis blitt den rådende. Det er større aksept for seksuelle minoriteter og samtidig en seksuell fri-settelse av majoriteten: Den norske (og skandinaviske) lovgivningen taler sitt klare språk. Kronen på verket i Norge var den kjønnsnøytrale ekteskapsloven i 2009: Homoseksuelle og lesbiske er i dag nesten fullt likestilt i det politiske og juridiske liv (Bech 2011).

Denne suksesshistorien kan imidlertid ha en uventet effekt. Den rettmessige kampen om å bli likestilte seksuelle borgere har nemlig uvilkårlig vært et krav om å få bli lik alle andre, om å få ta del i majori-tetens rammer og verdier rundt livet: Et krav om å inngå i juridisk for-pliktende monogame forhold, å få opprette barnefamilier og sikre seg arverett. Med et kjølig blikk ser denne suksesshistorien på samme tid ut som en innlemmelse, ja en disiplinering av den overskridelsen sek-suelle minoriteter en gang representerte (Mühleisen, Røthing, Svend-sen 2009, Petersen 2014). De av oss som opplevde 1960–70-tallet, vet

at det fantes alternative fortellinger og begjær til det å bli innlemmet i status quo. En radikal generasjon førte diskusjoner om kjønns- og seksualpolitikken, ekteskapets og kjernefamiliens begrensninger. Mange feminister og homobevegelsen ønsket et brudd med borgerlige, kapitalistiske ideer og verdier, og søkte nye fellesskapsløsninger (Arnfinn Andersen 2009).

Tilsynelatende gjenstår det bare én oppskrift på det attråverdige liv. Hva skjer da med de praksiser og relasjoner som avviker fra denne malen og ikke kan lovliggjøres eller italesettes innenfor statens rammeverk? Ja, de menneskene og livsmåtene som representerer noe annet enn det vi allerede vet, forsvinner antagelig fra det begjærbare, fra imaginasjonen og de politiske diskursene. De kommer til å eksistere helt i randsonen av anerkjennelse (Petersen 2014). Der, uten den sosiale anerkjennelsen, uten rettigheter, er det i følge filosofen Judith Butler imidlertid vanskelig å eksistere. Hun følger opp med å hevde at poenget ikke er å si ja eller nei til for eksempel ekteskapet. Nei, poenget er snarere å være årvåken og rette blikket mot hvilke marginaliseringer, hvilke ekskluderinger den til enhver tid rådende normalitet utsetter mennesker for. Hun ber oss om å være kontinuerlig kritiske mot premissene for debatten. Den debatten som for eksempel reduserer alternative levemåter, livsstiler, kjærligheter, seksualiteter og slektskap til (kjerne)familien og til tosomt ekteskap (Butler 2004).

Nå som majoriteten stolt viser fram sin tolerante homovennlighet og likestillingsvennlighet, undergraver tidligere seksuelle avvikere ikke lenger majoritetens normer og maktformer eller den nasjonale identitet. Andre befolkningsgrupper har overtatt denne lite ettertraktede stafettspinnen: romfolk, tiggere og i særdeleshet innvandrere fra såkalt ikke-vestlige land; muslimer. Disse nye «avvikergruppene», blir det hevdet, truer vår tids likestilte, kvinne- og homovennlige former for kjønn, samliv og seksualitet, som er blitt en del av det nasjonale selvbildet (Bech 2011). De senmoderne, likestilte former for samliv og seksualitet er blitt selve emblemet på det nasjonale fellesskapet (Petersen 2014, Puar 2007).

Fremskrittspartiet og tradisjonalistiske krefter inngir for tiden befolkningen frykt for det som angivelig truer den «gode norske likestillingen». Da blir det særlig pekt på muslimske innvandrere og deres «avvik fra norsk kultur» med tanke på familie, likestilling og seksualitet. For det første forutsetter denne tankegangen at seksuell diskriminering, ulikestilling og vold mot kvinner og barn er noe som først og fremst skjer i innvandrer miljøer, selv om dette er høyst aktuelle problemer også i norske miljøer (Gullestad 2002). For det andre er fortellingen om at den norske likestillingen og homotoleransen må vernes, et velkjent grep for å produsere annerledeshet: Å sette opp mot hverandre såkalte nasjonale verdier mot grupper som angivelig truer disse. Dette grepet kan også brukes retorisk, som motiv for krigføring, slik den norske deltakelsen i krigen i Afghanistan blant annet ble begrunnet med ønsket om å hjelpe de afghanske kvinnene til å bli likestilte og frigjorte. Vestlig kjønns- og seksualitetslikestilling er rett og slett blitt et globalt fenomen ved å omfavne en seksuelt progressiv multikulturalisme som rettferdiggjør utenlandsk intervensjon, slik USA har gått i bresjen for (Nebling 2014, Puar 2007).

Når de utopiske oasene tørker ut

I det siste har tanken gnuret i meg; kanskje er det riktig at det er få ideologier igjen. At alt liksom blir likt. Det samme rett og slett. Da østberlinerne endelig slapp igjennom den forhatte muren, var sovjetkommunismen nedkjempet. Det er ikke noe å sørge over. Det som kan gi sur fordøyelse er at det bare er én global ideologi igjen; kapitalismen – som sjelden blir forstått som en ideologi, mer som en nødvendig naturlov. De frie markedskreftene høres ut som en slags frigjøringsbevegelse. Eller hva?

Om ingen forsøker noe annet og inngår en risiko, om ingen forskjeller blir akseptert, «om de utopiske oasene tørker ut, brer det seg en ørken av banalitet og rådløshet», skriver filosofen Jürgen Habermas (1985:141).

Referanser

- Andersen, Arnfinn (2009). «Det norske seksuelle medborgerskap». I: Wencke Mühleisen og Åse Røthing (red.) *Norske seksualiteter*. Oslo: Cappelen.
- Bech, Henning (2011). «The disappearance of the homosexual». I: S. Seiman, N. Fischer og C. Meeks (red.): *Introducing the New Sexuality Studies*: 2nd Edition. London, New York: Routledge.
- Butler, Judith (2004). «Is kinship always already heterosexual?» I: *Undoing Gender*. New York, London: Routledge.
- Cullestad, Marianne (2002). *Det norske sett med nye øyne. Kritisk analyse av norsk innvandringsdebatt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Habermas, Jürgen (1985). *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ruin, Hans (2012). «Minnets sarkofag. Europas ødesfråga i vår tid», 10Tal 8/9.
- Mühleisen, Wencke, Åse Røthing og Stine Helena Bang Svendsen (2009). «Innledning». I: Wencke Mühleisen og Åse Røthing (red.) *Norske seksualiteter*. Oslo: Cappelen.
- Petersen Nebeling, Michael (2014) «Det nationalisere(n)de seksuelle medborgerskap». I: *Tidsskrift for kjønnsforskning*: nr. 1.
- Puar, Jaber K. (2007). *Terrorist Assemblages – homonationalism in queer times*. Durham, London: Duke University Press.
- Svendsen Bang, Stine Helena (2014, kommende). «Feeling at loss: Affect, whiteness and masculinity in the aftermath of Norway's terror». I: Andreassen, R og Vitus, K (red.) *Affectivity and Race: Studies from Nordic Contexts*. London: Ashgate.

Tormod Bakke er født i 1956. Cand mag i realfag fra Universitetet i Oslo, ansatt i Televerket/Telenor 1986–99 og Dagsavisen siden 2000. Aktiv innen fredsarbeid (Folkereisning Mot Krig) siden 1976. Med i Ikkevold-redaksjonen, som ble utsatt for razzia i 1983, og tiltalt for artikkel om SOSUS-anlegget på Andøya. To ganger dømt av byretten til betinget straff, men begge ganger ble dommen opphevet av Høyesterett. Bakke fikk erstatning fra Overvåkningspolitiet i 1993.

Bakke har vært tvangsinnlagt av psykiatrien 12 ganger. Aktiv i We Shall Overcome (brukerorganisasjon kritisk til psykiatrien) siden 1988. Startet tidsskriftet Søkelyset i 1988. Er i dag igjen styremedlem i FMK og WSO. Bakke har utgitt bøkene *Ikkevold – teori og praksis* (1987, medredaktør med Tom Nilsen) og *Catch 99* (2011).

Nils Petter Gleditsch er forsker ved Institutt for fredsforskning og professor emeritus i statsvitenskap ved NTNU. Han fikk erstatning fra Innsynsutvalget etter å ha klaget på innholdet i mappa si. I 1982 ble han dømt i Høyesterett for brudd på straffelovens paragrafer om rikets sikkerhet for, sammen med Owen Wilkes, å ha offentliggjort et arbeid om amerikanske etterretningsstasjoner i Norge. I 2009 mottok han Norges forskningsråds pris for fremragende forskning, bl.a. med henvisning til sin forskning om etterretning.

Wencke Mühleisen er professor ved Universitetet i Stavanger. Hun har arbeidet med forståelser av kjønn og seksualitet i kultur og medier, som performancekunstner, skribent og forsker.

